

KAZAK TÜRKÇESİ VE KÜLTÜRÜ BAĞLAMINDA YESEVÎ VE BAKIRGANÎ HİKMETLERİ

YASAWI AND BAKIRGANI WISDOMS IN THE CONTEXT OF KAZAKH LANGUAGE AND CULTURE

Senbek UTEBEKOV*

Sorumlu Yazar

Öz

Makalede Yesevî ve Bakırganî'nin beslendiği kültürler ve onların Kazak Türk kültürüne tesiriyle ilgili konular ele alınmaktadır. Yeseviliğin temelleri ve şartları, Kazak Türklerinin yaşam tarzı, dünya görüşü ve düşüncesiyle karşılaştırılmaktadır. Hikmetlerin söz varlığı, “dil”, “millet” ve “kültür” gibi değerler açısından incelenmektedir. Öncelikle Yesevilikteki “mekân”, “zaman”, “ihvan” ve “rabt-ı sultan” kavramlarının Kazakların dünya görüşüyle örtüştüğü noktalar dilsel öğelerle kanıtlanmaya çalışılmaktadır. Yesevilikteki seyr-ü sülûk'ün Kazakların “sal-serilik” geleneğiyle, hikmetlerin “terme”, “tolgav” gibi Kazak ezgi türleriyle benzerlikleri üzerinde durulmaktadır. Hikmetlerden Kazak kültürü ve inancında önemli yer tutan hayvancılık, yırtıcı kuşlarla avcılık geleneği ve animizm, totemizm, numeroloji ile ilgili örnekler; Kazakların dünya görüşüne özgü ifadelerin işlendiği kalıplaşmış dil birimleri, benzetme ve metaforlar tespit edilmektedir. Özellikle hikmetlerde geçen “arığ yuvıl-”, “bel bağla-”, “boyga yet-”, “börkini yerge koy-”, “kan yığla-”, “tiz kuç-”, “yaka yırt-”, “yer koynıga koy-”, “yer öp-”, “yeti türlüg ata”, “yürek bağır teş-”, “yürek dagla-” vd. deyimleri, Kazakçadaki kullanımları ve Kazak gelenek görenekleriyle ilişkisi açısından ele alınmaktadır.

Anahtar kelimeler: Kazak Kültürü, Türk Kültürü, Yesevi Hikmetleri, Bakırganî Hikmetleri, Hikmet Geleneği.

Abstract

The article discusses the cultures that influenced Yasawi and Bakırganî and their impact on Kazakh Turkish culture. The foundations and conditions of Yasawism are compared to the lifestyle, worldview, and thought of the Kazakh Turks. The vocabulary of the wisdoms is examined in terms of values such as “language”, “nation”, and “culture”. Firstly, the points where the concepts of “place”, “time”, “brotherhood”, and “sultan's bond” in Yasawism overlap with the worldview of the Kazakh people, are attempted to be proven with linguistic elements. The similarities of the Yasawite “*sayr-ı suluk*” (Sufism journey) with the Kazakh tradition of “*sal-seri*” (singing didactic poems and folk songs while wandering villages) and the similarities of the wisdoms with Kazakh melodic genres such as “*terme*” and “*tolgav*” (folk songs on exemplary issues) are emphasized. From the wisdoms, examples related to animal husbandry, the tradition of hunting with birds of prey, and animism, totemism, and numerology, which have a significant place in Kazakh culture and belief, are identified; fixed linguistic units,

Araştırma Makalesi / Künye: UTEBEKOV, Senbek. “Kazak Türkçesi ve Kültürü Bağlamında Yesevî ve Bakırganî Hikmetleri”. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, 117 (Mart 2026), s. 415-436.

* Dr., Hoca Ahmet Yesevî Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi, Türk Filolojisi Bölümü, Kazakistan, Türkistan E-posta: senuteb@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3557-6758.

similes, and metaphors that reflect the worldview of the Kazakh people are also examined. The idioms “arığ yuvıl-”, “bel bağlama-”, “boyga yet-”, “börkini yerge koy-”, “kan yığla-”, “tiz kuç-”, “yaka kiraz-”, “yer koynıga koy-”, “yer öp-”, “yeti türlüg ata”, “yürek bağır teş-”, “yürek dagla-”, which are especially used in the wisdoms, are discussed in terms of their usage in Kazakh and their relation to customs and traditions.

Key words: Kazakh Culture, Turkic Culture, Yasawi Wisdoms, Bakırgani Wisdoms, Wisdoms Tradition.

Giriş

Arapça “hakimlik, bilgelik” ve “sebep” anlamlarına gelen *hikmet* kelimesi; adaletle hükmetmek, doğru söz ve davranışta bulunmak, ilahî kitaplar, peygamberlik, ilim ve akıl yoluyla hakikate ulaşmak; Allah’ın emirlerini derinlemesine kavrayarak onlara uygun şekilde yaşamak gibi anlamları da içerecek şekilde zamanla dinî ve ahlâkî bir boyut kazanmıştır. Bu derin ve kapsamlı yönleriyle hikmet bazı tasavvufî manzume türlerini karşılayan bir terim olarak kullanılmaya başlanmıştır. Özellikle hikmet tarzındaki eserler, Ahmet Yesevî ile onun halifelerinden olan Süleyman Bakırganî’ye atfedilmektedir. Mehmet Fuat Köprülü konuyla ilgili “Ahmet Yesevî, Türklerin halk edebiyatından aldığı nazım şekilleri, hece vezni ve oldukça basit bir dil ile sufiyane manzumeler yazmıştır ki, bu şiirlere, diğer şiirlerden ayırt etmek için hikmet der” diye ifade etmektedir (1993, 211). Ahmet Yesevî ve Süleyman Bakırganî hikmetleri aynı ruhu taşımakla beraber ölçü, şekil, dil ve üslup açısından birbirine benzerlik göstermektedir. Bundan dolayı birine atfedilen hikmet ve dörtlüklerin diğerinde de bulunması ve bazı hikmet mecmualarının el yazma nüshalarında ikisinin eserlerinin ayırt edilmeden yer alması dikkat çekmektedir. Ölçü, üslup, anlatım ve tarz özellikleri açısından ele aldığımızda hikmetlerin eski dönemlerden beri süregelen Türk halk şiirlerinden beslendiği vurgulanmalıdır. Hikmetler; Türk millî şiiri ile gazel, münacat, medh, mesnevi, murabba, kıta gibi doğu kaynaklı şiir türlerinin sentezlenmiş, karışık ve çok işlevli bir edebî üründür. Dil ve üslubunun yanı sıra söz varlığı açısından da Türk kültürü tarihine ve düşünce hayatına ışık tutabilecek nitelikteki önemli bir eser olduğunun altı çizilmelidir. Hikmetlerde güzel ve etkileyici bir dille Kur’an’ın emirleriyle şeriâtın kurallarının yerine getirilmesi hususunda öğüt verilmekle beraber Türk topluluklarının orta dönemdeki sosyal hayatı ve yaşam tarzı, örf ve âdetleriyle duygu dünyası, manevî ve maddî değerleri hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Bu konu hakkındaki V.V. Barthold’un şu sözlerine dikkat etmemiz gerekmektedir.

“Yesevîliğin göçebe Türk muhitlerine intibak ettiği, eski Türk paganizm’inden birçok şeyler aldığı ve âyinlerde – göçebe ürfüne uygun olarak – kadınlarla erkeklerin beraber bulunduğu, eski Şâmânî âyinlerinde olduğu gibi, musıkî, şiir ve *extatique* (vecdli) raksların ihmâl edilmediği, onların yazılarında dahi istidlâl edilebiliyor. Esasen, Türklerin eski dinî an’anelerine bu sûretle tetâbuk etmese, Yesevîlik halk arasında böyle sür’atle yayılmaz ve İslâmlaştırma rolünü aslâ oynayamazdı.” (Köprülü, 1976, 187).

Aslında bilim insanları Yesevî düşünceleri ile Yesevîliğin temelinde göçebe Türk kültürüne ait değerlerin bulunduğunu kabul etmektedirler. Bundan dolayı bazı bilim insanları, Yesevîlik, temeli Buharalı Bahâeddin Nakşibend (ö. 1389) tarafından atılan Nakşibendî tarikatına karşı koyulmaktadır. V.V.Barthold’e göre Nakşibendîlik

yerleşik, Yesevîlik ise göçebe yaşam tarzını benimsemektedir (1984, 187). Kazak teologlarından Aynur Âbdîrâsilqızı, Nakşibendîliğin Fars ve Tacik kültürü, edebiyatı ve prensiplerini esas alan yerleşik hayata dayalı bir tarikat olduğunu ileri sürmektedir (Âbdîrâsilqızı, 2014, 127). Dosay Kenjetay ise iki tarikat arasındaki anlaşmazlıkların, manevi içeriğinden ziyade siyasi, jeostratejik ve jeopolitik sistemden kaynaklandığını belirtmektedir (2007, 13). Oysa Yesevî tarikatı, Rufâîlik, Kadîrîlik, Kûbrevîlik, Ekberîlik, Bektaşîlik, Nakşibendîlik, Hurufîlik, Kalenderîlik, Abdallık, Haydarîlik gibi Türk Dünyasının manevi hayatını etkilemiş tarikatların kurulmasında etkili olmuştur. Bununla birlikte Yesevîliğe dayanan bu tarikatların dervişleri de Yesevî gibi hikmet tarzında eser vermeyi âdetâ gelenek hâline getirmiş hatta kutsal bir vazife olarak asırlarca da sürdürmüştür. Mevlevîlerde “âyin”, Gülşenîlerde “tabûğ”, Halvetîlerde “durak”, Bektaşîlerde “nefes”, Alevîlerde “deme”, Uygur halkı arasında gelişen tarikatlarda “dagat” ve “şerip” gibi ilahî eserler, çeşitli adlarla anılsa da Ahmet Yesevî ve Süleyman Bakırganî’nin yazdığı hikmetlerin ruhunu taşımaktadırlar. Özellikle Orta Asya’dan Anadolu’ya uzanan Yesevî hikmetleriyle Yunus Emre’nin nefeslerinde görülen sanat unsurları ve tasavvufî muhteva açısından önemli benzerlikleri tespit etmek mümkündür. Bu tesiri Kaygusuz Abdal’ın şiirlerinde de görebilmekteyiz (Öztürk, 2024, 316). Bununla birlikte Ahmet Yesevî’nin *Fakr-Nâme*’si ile Hacı Bektaş Velî’nin *Makâlât*’ını karşılaştırdığımızda iki eserdeki tarikatın esaslarını oluşturan dört kapı-kırk makam arasında çok az farklılık görülmektedir. Bu Ahmet Yesevî ile Hacı Bektaş’ın Türkistan’da başlayan aynı tasavvuf geleneğinin temsilcileri olduğunun göstergesidir (Güzel, 1995, 350-351; Öztürk, 1998, 234-235).

Yesevîlik ve Kazak Kültürü

Çalışmada, Ahmet Yesevî ve Süleyman Bakırganî hikmetlerinin söz varlığı “dil”, “millet”, “kültür” ve “toplum” gibi değerler açısından incelenmesi hedeflenmektedir. Bu bağlamda, Türk kültürünün Yesevîlikteki izleri ve Yesevîliğin Türk kültürüne etkisi, dil birimleri (kültürel kavramlar, deyimler, atasözleri, örtmeceler, benzetmeler, metaforlar vb.) aracılığıyla ortaya konması amaçlanmaktadır. Özellikle Kazak kültüründe yer alan bazı unsurların, Ahmet Yesevî ve Süleyman Bakırganî hikmetleriyle şekillenen anlayış ve değerlerle olan bağlantıları detaylı biçimde ele alınacaktır.

Â.Qaydarov’un belirttiği gibi “bir halkın değerleri ve bakış açısı onların sadece dilinde muhafaza edilir. Çeşitli dönemlerde işe yarayan araç gereçlerin, silahların, giyim ve yemeklerin, günlük hayatta kullanılan gelenek görenekler ve inanışlarla ilgili kavramların adları ve belirtileri vb. sadece dilin yardımıyla, yani sözcüklerle, deyimler ve atasözleriyle bize ulaşması mümkündür” (Qaydarov, 1988, 34). Bundan dolayı Yesevî ve Bakırganî hikmetlerinde geçen kültürel öğelerin de dilsel kodlarının özel olarak incelenmesi gerekmektedir. Yesevîlik çalışmalarında Yesevî’nin Türk kültürü ile düşüncesine tesiri ve buna paralel olarak onun beslendiği kültürün bozkıra ait göçebe Türk kültürü olduğu vurgulanmaktadır. Dosay Kenjetay’a göre Yesevî’nin tasavvufî eğitimin sağlıklı gerçekleşebilmesi ve insanın kemale ermesi için gerektiren

*mekan, zaman, ihvan, rabt-ı sultan*¹ olmak üzere dört maddeden oluşan şartlar Türklerin dünya görüşünü yansıtmaktadır (2004, 247-248). Bu şartların Kazak kültürü için de çok önemli olduğunu vurgulayan Korğanbekov, Yesevî hikmetlerini Kazak folkloru bağlamında ele alan eserinde her şarta dair Kazak atasözlerinden örnekler vermiştir. Mekan ve zaman maddeleri için *Jeken jerinde kögerer, er elinde* “Kofa çıktığı yerde yeşerir, er kendi memleketinde”, *Elinen bezgen er oñbas, kölinen bezgen qaz oñbas* “Memleketinden vazgeçen erkeğin şansı yaver gitmez, gölünden vazgeçen kazın şansı yaver gitmez”, *Kisi elinde sultan bolğanşa, öz eliñde ultan bol* “Gurbette sultan olmaksızın kendi memleketinde ayakkabının iç tabanı ol”, *Baqa kölinde patşa, balıq suvında patşa* “Bağa gölünde padişah, balık suyunda padişah” vb., ihvan maddesi için *Intımaq tübi – iygilik, Tırlık tübi – iygilik* “Birliğin kaynağı iyilik, Dirliğin kaynağı da iyilik”, *Uris ırısı qaşırar, intımaq halıqtı asırar* “Kavga rızkı kaçırrır, Birlik halkı yaşatır”, *Ağayın tatuv bolsa at köp, abısın tatuv bolsa as köp* “Akrabalar barış içinde yaşarsa at çok, eltiler barış içinde yaşarsa as çok”, *Teñge – tıynnan, intımaq – uyınnan* “Para kuruştan, birlik birlikten”, *Birliğı joq el azadı, birliğı küşti el ozadı* “Birliği olmayan halk bozulur, birliği güçlü halk herkesten üstün gelir” vb., rabt-ı sultan maddesi için *Ulıqsız jurt – bassız dene* “İdarecısiz halk başsız beden”, *Hanın sıylamağan azadı* “Hanına saygı göstermeyen halk azgınlaşır”, *El ağasız bolmas, ton jağasız bolmas* “Halk büyüksüz olmaz, kürk yakasız olmaz”, *Köş başısı joq el oñbaydı, Quralay bastağan kiyik oñbaydı* “Lideri olmayan halk ihya olmaz, Yavru geyiğin önderlik ettiği geyik sürüsünün şansı yaver gitmez”, *Patşa – Qudaydıñ jerdegi köleñkesi* “Padişah Tanrı’nın yerdeki gölgesidir”, *Handa uyat bolmasa, Qarada uyat bolmaydı* “Handa utanma olmazsa, Halkta utanma olmaz” vb. (Korğanbekov, 2012, 50-63). Kazak Türkçesinin söz varlığından elde edilen bu örneklerden Yesevî tarikatının temel ilkeleri ve hikmetlerindeki bazı unsurların Kazak kültürüyle örtüştüğünü açıkça ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra Kenjetay, Yesevîlikteki *seyr-ü sülük* ile Türk kültüründe eski dönemlerden başlayıp Kazaklarda daha çok yaygınlaşan *sal-serilik* geleneğinin muhtevasının aynı olduğunu, sadece, göçebelerde Allah sevgisi, iman nurunu yaymak için sürekli gezen dervişler yanlarına da pehlivanlar, sanatçılar, oyuncular gibi bir grup bulundurdıklarını yazmaktadır (2000, 178). Seyr-ü sülük geleneğince her yeri dolaşan dervişler, halka şeriat adaplarını öğretirken Yesevî ve Bakırğanî’nin hikmetlerini de söylerlerdi. Sal ve seriler de dombıra, kopuz gibi saz aletlerinin eşliğinde hikmet, terme, tolgav, jır, destan ve türkü gibi ezgileri icra ederlerdi. Bunlardan terme ve tolgavlar genellikle “iman, iyilik, kişilik, edep, terbiye, eğitim, ilim, çalışkanlık, erdemlik, ahlak, doğruluk, tutarlılık” gibi manevî didaktik konuları içermesi ve ara ara ibretli hikâyelere yer vermesi açısından hikmetlerle benzerlik arz etmektedir. Genellikle 7-8 hecelidir. Bu yönüyle hikmetlerin Kazak sözlü kültürünü de derinden etkilediğini söylemek mümkündür.

Bazı araştırmalarda Kazak kültüründeki Şopan Ata, Zengi Baba, Kambar Ata ve Oysıl Kara olarak bilinen *tört tülük maldıñ piri / sahibi* “at, inek, koyun ve deve

¹ Hazinî’nin tasavvufî terbiyeye dördüncü şart olarak eklediği *rabt-ı sultan*, diğer üç şartın tamamlayıcısı niteliğinde olup, onlar arasında en önemlisi olarak değerlendirilmektedir. Bu şarta çerçevesinde “tarikat ehli kimseler yöneticilerle ve padişahla irtibat hâlinde olmaya özen göstermelidirler” (Hazinî, 2015: 148).

hayvanlarından oluşan ev hayvanlarının her birinin kutsal koruyucusu” inancının menşei Yesevî’nin müritlerinin isimleriyle ilişkilendirilmektedir (Meirbekov vd. 2024, 530). Bunun yanı sıra hikmetlerdeki göçebe bozkır kültürünün izlerini Bakırğanî hikmetlerinde geçen Tablo 1’deki dörtlükten de görmek mümkündür. Burada Kazak Türklerinin günümüze kadar sürdürdüğü yırtıcı kuşlarla yapılan avcılık kültürü yer almaktadır.

Tablo 1: Bakırğanî Hikmetlerinde Geçen Yırtıcı Kuşlarla Avcılık Kültürü Örneği

Karçığanı kışlağan,	Aladoğanı kışlatan,
Şunkar, laçın uşlağan.	Sungur, doğan yetiştiren.
Sansız mürid başlağan,	Sayısız müride önder olan,
Şeyhim Ahmed Yesevî (BK, 107).	Şeyhim Ahmed Yesevî.

Bu hikmete göre Bakırğanî hikmetlerinde Yesevî sayısız müridi yetiştiren bir şeyh olmakla beraber *karçığa* “aladoğan”, *şunkar* “sungur” ve *laçın* “doğan, laçın” gibi kuşları yetiştiren ve avlanmayı öğreten bir kuş uzmanı olarak da betimlenmektedir. Kazak kültüründe de *kusbegilik* adı verilen bu avcılık türünde hikmetlerde geçen kuşlarla birlikte kartal, itelgi, qırgıy, tuygın, turımtay, jagaltay gibi yırtıcı kuşlar kullanılmaktadır.

Hikmetlerde Kazak Türklerinin inancında önemli bir yer tutan *ervah* “ruhlar” kültürüne dair örneklere de çokça rastlanmaktadır (Tablo 2).

Tablo 2: Yesevî Hikmetlerinde Geçen Ruh Kültüyle İlgili Örnekler

On altımda barça ervah üleş berdi, Hey hey sizge mübarak dep Adam keldi (H/M, 6a)	On altımda bütün ruhlar üleş verdi, Hey, size mübarek diye Adam geldi.
Çın ‘âşıklar dâyim tirig ölgen emes, Ervâhları yer astığa kirgen emes (H/K, 19a)	Gerçek âşıklar daima diri, asla ölmez, Ruhlar yer altına asla girmemiştir.
Barça ervah yığılıp kelgey mübarekke, Halâyıklar meşgul bolğay tebarekke. Duâ kılıp ketkendin soñ kalur yekke, Cümle ervah süyünip bir-bir kuçar ermiş (HOD, 168).	Bütün ruhlar yığılarak gelsin tebrik etmeye, Halayıklar meşgul olur Tebarek okumaya. Dua edip döndükten sonra tek başına kalır, Tüm ruhlar sevinerek teker teker kucaklarmış.

Bu örneklerde ölenlerin ervahının (ruhlarının) öbür dünyada yaşamlarını sürdürmesi, sonsuza kadar yaşaması, bu dünyayla her zaman ilişki kurması, yaşayanların zor zamanlarında yardım etmesi, üleş vermesi ile ilgili inanışlar ve Eski Türklerde olduğu gibi Kazaklarda da günümüze kadar süregelmiştir. Özellikle ecdatlarının ruhlarına tapınması diğer Türklerde olduğu gibi Kazak kültüründe de hâlâ korunmaktadır. XIX. yüzyılda yaşamış Kazak bilim adamı Ş.Valihanov’un belirttiği üzere “Kazaklarda ruhlara saygı gösterme inancı günümüzde de vardır. Onlar tehlikeyle karşılaştığında ruhları çağırır. İnsan kaderindeki bütün başarıların ruhların yardımıyla olduğuna inanır. Kazaklar ruhlar için dört tülükten birini adak olarak

keserler. İbadet etmek üzere mezarlarda gecelemekte ve orada kurban için hayvan kesip dilek dileyerek çocuğu olmayanlar çocuk isterler” (2013, 99).

Buna ilaveten Yesevîlik kültüründe kadınlara özel olarak önem verilmektedir. Bazı bilim insanlarına göre Yesevîlik erkek ve kadın ayırt etmeksizin meclis ve zikirle katılmasına izin veren Orta Asya’daki tek tarikattır (Hismatullin, 1996, 76). Nakşibendîlerin anlayışına uygun olmayan bu gelenek, Alevîlik ve Bektaşîlikte de görebilmekteyiz (Melikoff, 1993, 177; Öztürk, 1998, 232; Karagöz, 360). Rivayetlere göre doksan dokuz bin talebesi olan Yesevî’nin öğrencilerinin içinde kızların da bulunduğu bilinmektedir. Bunu biz Tablo 3’te verdiğimiz hikmetlerde de görebilmekteyiz.

Tablo 3: Yesevî Hikmetlerinde Geçen Yesevî Sohbetlerinde Kadınların Bulunduğuna Dair Örnek

Ol halkada ha hû kıılır şöhet üçün,	O halkada Ha Hü eyler şöhet için,
Şâ’irleri şî’r ayturlar zînet üçün.	Şairleri şiir söylerler süs için.
Kız u cevân yığşurlar sohbet üçün	Kız ve kadınlar toplanır sohbet için,
Âvâz eştip her tarafdın kelerler a (H/K, 32a).	Avazı işitip her taraftan gelirler a.

M. Fuat Köprülü’ye göre, erkek ile kızların sohbet meclislerinde birlikte olması eski Türk göçebe örfünden ve Şaman ayinlerinden gelen bir âdettir (Köprülü, 1984, 187). Eski Türklerde erkekler gibi hükümdar, kale muhafızı, vali ve sefir olabilmek hakkına sahip olan kadınlar, şölenlerde, meclislerde, kurultaylarda hatta ibadet ve ayinlerde de hakanlarla birlikte otururlardı (Gökalp, 1990, 158-159). Kazak kültüründe de keçe çadırın baş köşesinden kapıya doğru sağ tarafında erkekler otururken kadınların sol tarafta yer alması gerekmektedir. Bu gelenek özellikle toy ve ziyafet törenlerinde sıkı bir şekilde gerçekleştirilmiştir (Älimbay, 2011, III/128).

Yesevî ve Bakırganî hikmetlerin zengin söz varlığında da Türk kültürüne özgü kelimelerin sayısı oldukça fazladır. Onları tema bakımından at koşum adları (*kamçı* H/E, 47b-5, *yügen* H/S, 105a-6, *üzengü* AZ/İÜ, 92a/17, *eger* BK, 254, *tizgin* BK, 254, *kuruş* BK, 354), ev eşyaları (*beşik* H/S, 102a-2, *töşek* H/M, 88a-10, *yastuk* ~ *yastık* H/M, 88a-10), giyim-kuşam adları (*börk* BK, 99, *ton* BK, 95; H/K.41a-11; *kürk* BK.99, *çağan* H/E, 49b-9), silah adları (*kalkan* SB, 90, *kılıç* BK, 298, *ok* BK, 84; H/E, 6a-2, *yay* BK, 84, *yarağ* H/K, 31b-7), yemek ve içecek adları (*bal* H/K, 16a-11; *kımız* (H/K, 32a/9) olmak üzere birçok grubu ayırmak mümkündür. Bunların yanı sıra iki şairin benzetme ve metaforlu kullanımları², kutsal sayılar³, hayvanlar⁴, renkler⁵ vb. kavramlarla ilgili bakış açıları göçebe Türk düşüncesiyle örtüşmektedir.

Bunun dışında DH’nin Kökşetav (Utebekov, 2022), St. Petersburg (Sızdıqova, 2014), Mısır (Tulum, 2018), İstanbul (Carmuhamedulı, 1998), Almatı (Carmuhamedulı, 2002), Emel Esin (Azmun, 1994) nüshaları, Kemal Eraslan (2000), Hayati Bice (2010), İbrohim Haqqul ve Nodirxon Hasan (2018, 2021) vb. araştırmacıların hazırladığı çeviriyazıları ile çevirilerinden ve Süleyman

² krş. *Ağız deseñ ağızı bar, Közi deseñ közi bar* (BK, 282) – Kzk. *Ay dese avzı bar, kün dese közi bar*.

³ krş. *yeti kök* (SBŞ, II/6), *yeti tamuğ* (SBŞ, XXVI/2), *yeti iklim* (BK., 150), *yeti kadem* (BK, 256) vb. Kzk. *yeti kat kök, yeti kat tamuğ, yeti iklim, yeti adım* vb.

⁴ *botalar dek bozlamak* (H/K, 31a),

⁵ *yüzüm karasını aq eylegeysin* (H/E, 59a), *bilmes erdi hakim sözniñ aq karasın* (SBŞ, V/6), *kara yer* (H/M, 83a), *könlüm kara* (H/M, 54a), *yüzi kara* (H/S, 7b) vb.

Bakırganı'nın *Hazret-i Meryem* (Tekcan, 2004), *Ahir Zaman* (Tekcan, 2006), *Bakırgan Kitabı* (Sever, 2018) gibi eserlerinden tespit ettiğimiz *arığ yuvıl-, bel bağla, borkını yerge koy-, kan yığla-, taban/ izöp-, tiz kuç-, yağa yırt-, yer koynığa koy-, yeröp-, yeti türlüg ata, yürek bağır teş-, yürek dağla-, etegini tut-* vb. deyimlerin de Kazak kültüründe kullanılan bazı gelenek görenekler ve işlemlerle örtüştüğü görülmektedir.

a) arığ yuvıl-

Bu deyim, Tablo 4'teki Süleyman Bakırganı'nın *Hazret-i Meryem* eserinde geçmektedir.

Tablo 4: Bakırganı'nın Hikmetlerinde Geçen *Arığ Yuvıl-* Geleneği Örneği

Hakk fermanı bitildi	Hakk'ın fermanı yazıldı
Ferişteler yığıldı	Melekler bir araya geldi
Meryem kaşığa kelip	Meryem'in yanına gelerek
Barça 'üzr aytı ya	Hepsi özür dilediler
Kök perdesi açıldı	Göğün perdesi açıldı
Nurdan çadır tikildi	Nurdan çadır kuruldu
Meryem <i>arığ yuvıldı</i> ⁶	Meryem temiz şekilde yıkandı
Arığ tonga saldı ya ⁷	Temiz giyim giydirildi
Ferişteler yığıldı	Melekler bir araya geldi
Cebra'il hem yetiştı	Cebrail de yetiştı
Türlüg çeçek açıldı	Çeşitli çiçek açıldı
Barça namaz kıldı ya	Herkes namaz kıldı ya
Köterdiler tabutke	Kaldırdılar tabuta
Hemçünün koydılar	Böylece koydular
Üyige yer koynıge koydılar	Yer koynuna verdiler
Barça hayran kaldı ya (H/S, 109a).	Herkesler şaşırđı.

Gördüğümüz üzere bu dörtlüklerde Hz. Meryem'in ölümü ve ölümünden sonraki olaylar anlatılmaktadır. Özellikle burada şeriat kurallarına göre zorunlu olan cenaze töreninde yapılması gereken ölünün “yıkınması”, “kefenlenmesi”, “üzerine namaz kılınması”, “taşınması” ve “defnedilmesi” gibi işlemler sırasıyla yer almaktadır. Bunlardan ölünün yıkınması *arığ yuvılmaq*, kefenlenmesi *arığ tonga salmaq* ve defnedilmesi *yer koynıge koymaq*⁸ şeklindeki kalıplaşmış dil birimleriyle verilmektedir. Bunlardan *arığ yuvılmaq* deyimini, *arığ* “temiz, arı” ve *yuv-* (< *yug-*) “yıkamak” kelimelerinden oluştuğu ve “ölüyü temiz bir şekilde yıkamak” anlamını taşıdığını anlamak zor değildir. Kazak Türkçesinde ise bu deyim, *arula-* ifadesiyle karşılanmaktadır. Bununla birlikte *aruvlap koydı*, *ak juvıp aruvlap koydı* şeklinde

⁶ diğer nüshalarda: “Meryem arığ yuyıldı”, “Meryemni arığ yudı”, “Meryem ananı yumış” vb. (Tekcan, 2004, 196).

⁷ diğer nüshalarda: “Kefen çulğap sardı ya”, “Arığ toña aldı ya”, “Kefen çul kıldı ya” şekillerinde verilmiştir (Tekcan, 2004, 196).

⁸ Bu deyimle ilgili makalemizin 8. bölümünde daha geniş bilgi verilecektir.

deyimler de karşımıza çıkmaktadır (Keleşbayev, 2007, 65). Bu kelimelerin esasını oluşturan *aruvla-* kelimesinin kökü Türkiye Türkçesindeki *arılama*⁹ kelimesi gibi *arig* (> *aruv*) olduğu açıktır. Fakat Modern Kazak Türkçesinde *aru* kelimesi anlam kaymasına uğrayarak “güzel, gösterişli kız” anlamında kullanılması dikkat çekicidir. *Aruvlav*, merhumun defni öncesinde yapılır. Bu işlem, *arulavşı* veya *süyekşi* tarafından yapılır. 3, 5 veya 7 kişiden oluşan aruvlavşılar genellikle akraba ve arkadaşlarından seçilir. Bunlara yardımcı olarak imam ve kılavuzluk eden biri bulunur. Ölünün yıkandığı evin sağ tarafındaki yere *aruvlanğan jer* derler ve oraya yedi gün boyunca mum yakılır (Älimbay, 2011, 1/256).

Aslında Türk kavimleri arasında İslamı kabul ettikten sonra yaygınlaşmaya başlayan ölüyü yıkama geleneği¹⁰, dinî açıdan dünya hayatının kendisi üzerinde bıraktığı kir, toz ve bulaşıkları gidermek için gerçekleştirilmektedir. Bununla birlikte yeniden doğuş olayını sembolize etmektedir. Kazak Türklerine göre bu gelenek gerek bilimsel gerekse sosyal açıdan çok önemlidir. Yani ölünün yıkanması, bulaşıcı hastalıkların yayılmasını önleyerek halkın sağlıklı yaşamasına vesile olur. Akrabalar arasındaki ilişkiyi daha da pekiştirme ve bütün sorunları birlikte üstlenmesi gibi önemli değerleri güçlendirmektedir (Nüsipqasulı, 2014, 545).

b) bel bağla-

Hikmetlerde en çok kullanılan deyimlerden biri de *bel bağlama*’dır. Aslında Yesevî hikmetlerindeki *bel bağlama* deyimini Muhammet Atasever’in çalışmasında detaylı bir şekilde ele alınmış ve bel bağlamanın çeşitli anlamları üzerinde durulmuştur. Ona göre hikmetlerde bele şed bağlamak, kuşanmak yahut kemer bağlamak “tövbe etmek, kötü fiil ve arzuları terk etmek”, “manevi olarak bir işe niyetlenmek, arzulamak, o işte kâim olacağı sözünü vermek” anlamlarında kullanılmaktadır (2023, 18). Bazı tarikatlarda tarikata intisap eden tâlebelerin beline şed bağlaması da bunun simgesel göstergesidir (Algar, 2010, 406). Söz konusu deyim Türkiye Türkçesindeki “(birine, bir işe) güvenmek, inanmak” anlamı da tarikatın bu ritüellerine dayanmaktadır. Tablo 5’te gördüğümüz gibi hikmetlerde de Allah ve Peygamber yoluna bağlılığını ve o yola kendisini hizmet etmeye adanmış olduğunu bildirirken *bel bağlama* deyimini kullanılmaktadır.

Tablo 5: Yesevî Hikmetlerinde Geçen *Bel Bağla-* Deyimi

Âşık bolsañ keçe kündüz tınmay ağla,	Âşık olursan geceleri durmadan ağla,
Pîr-i muğan hizmetige <i>beliñ bağla</i> .	Pîr-i mugan hizmetine belini bağla.
Küyüp pişip derdi bile köksiñ dağla,	Yanıp pişip derdinle göğüsünü dağla,
Dağda ketken visâlini körer ermiş (Bice, 2010, 242).	Acıyla giden vuslata erer imiş.

⁹ *krş.* Kazak Türkçesinde *arıl-* “temizlenmek”, *arıl-* “temizlemek, elemek, ayırmak” vb. (QÄTS, 1/684-685)

¹⁰ Aslında Eski Türklerin ölüyü yıkayıp yıkamadığı konusunda kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Hatta bazı bilgilere göre Oğuzlarda kutlu olan suyu kirletmemek için ölüyü yıkamıyorlardı (Sümer, 1992: 56). Valihanov’un istinsah ettiği “Manas” destanında Köketay Han, kendisini öldüğünde kıymızla yıkaması konusunda vasiyet bırakmıştır (1980: 158).

Kazak Türkçesinde ise *bel bayla-* / *bel buv-*, *beldi bekem* ¹¹*bayla-* deyimleri “bir işi yapmaya karar vermek” (Keñesbayev, 2007, 140) anlamında kullanılmaktadır. Aslında bu deyim, “bir işin veya yolun bütün zorlukları ve sorunlarını bile bile gözü kapalı bir şekilde kabul etmek”, “bütün sorunları ortadan kaldırmak üzere tüm gücünü toparlayarak bir işe girişmek” ve “girdiği zor bir iş veya yol karşısında kendisini diri tutmak, tahammül etmek” gibi anlamlarla genişletilebilir. Tablo 6’da verilen hikmette de *belin muhkem bağlamak* deyimini, Kazak Türkçesindekiyle sadece yapı bakımından değil anlamı bakımından da benzerlik göstermektedir.

Tablo 6: Yesevî Hikmetlerinde *Belin Muhkem Bağla-* Deyimi

‘İşk yolıda keçe kündüz yığlağanlar	Aşk yolunda gece gündüz ağlayanlar,
Cândın keçip <i>belin muhkem bağlağanlar</i>	Canından geçip belini sıkı bağlayanlar.
Hizmet kılıp Hak sırrını aılağanlar	Hizmet edip Hak sırrını anlayanlar,
Tün uykusın harâm kılıp nâlân bolur (H/E, 51a).	Gece uykusunu haram ederek inler.

Deyimin “bütün zorlukların üstesinden gelmek, başa çıkmak, tahammül etmek” anlamı Kazakların yas törenlerinde merhumun yakınları tarafından yapılan *belbevmen belin buvuv* [=kemerle belini boğmak/ bağlamak] geleneğiyle ilişkilendirilebilir. Çünkü geleneksel ağıtlarda bulunan *Belimdi bekem buvayın, kaydan da juvas bolayın...* [Belimi sıkı bir şekilde bağlayayım, Ben nasıl uysal olayım] şeklindeki mısralardan da anlaşıldığı üzere yakınıni kaybeden kimsenin belini sıkı bir şekilde bağlaması psikolojik olarak kendini bırakmamak, sıkı tutmak, başa çıkmak için yapıldığı görülmektedir. Bir başka bilgiye göre cenaze töreninde “çok ve uzun süre ağlayan kişinin karaciğeri şişer / kabarır” diye merhumun yakınları beline bezle sıkı bir şekilde bağlandığını belirtir (Älimbay, 2011, I/631).

c) borkini yerge koy-

Birinin sözüne “itibar etmek, saygı göstermek” anlamında kullanılan bu deyim Tablo 7’de verilen dörtlükte geçmektedir.

Tablo 7: Yesevî Hikmetlerinde *Borkini Yerge Koy-* Deyimi

Hoşlamaydur ‘âlimler bizni ayğan türkîni	Hoş görmezler âlimler bizim söylediğimiz
‘Ârif ‘aşık eşitse açar köñül mülkini	Türkçeyi,
Âyet hadîs ma‘nâsı türkî bolsa muvâfık	Arif âşık eşitse açar gönül kapısını.
Ma‘nâsıge yetkenler <i>yerge koyar borkini</i>	Ayet hadisin anlamı Türkçede ne güzel ifade
(H/K, 29a).	edilir,
	Manasını anlayanlar yere koyar borkünü.

Bu deyimün günümüz Türkiye Türkçesindeki karşılığı *şapka çıkarmak*’tır. TS’de *şapka çıkarmak*’ deyimini “bir söz veya durum karşısında söylenecek sözü kalmamak ve takdir etmek” olarak açıklanmaktadır (2005, 1848). Bu deyimlerin menbainın, aslında insanların birbirine olan samimiyetinin göstergesi olarak kullanılan bir eylemden meydana geldiği aşikârdır. Kazak halkında da diğer Türk halklarında olduğu gibi büyükler ve saygın kimselerle selamlaşırken şapkasını çıkarma adeti

¹¹ krş. *bekem* < *muhkem*.

vardır. Bununla ilgili Tablo 8’de gördüğümüz gibi “Abay Jolu” romanında da geçmektedir.

Tablo 8: Kazakçada *Tımağın*¹² Al- Deyimi

- Siz kim ediniz? Bilivge ruksat etiñiz! – dedi.	- Siz kim idiniz? Öğrenmeme izin veriniz! – dedi.
Abay bul kisiniñ sıpayı jüzine öz tarapınan layıqtı tağzım körsetip, <i>tımağın aldı</i> . Öz qadirin joymaytınday, teñ tärbiyeli sıpayılıkpen bas iyip:	Abay bu kişinin kibar yüzüne yaraşır bir şekilde saygı göstererek borkünü çıkardı. Kendi değerini de koruyup edep ve nezaketle boynunu eğerek:
- Men İbragim Qunanbaevpın. Halıqtan şıqqan jupını kisimin, - dedi (Avezov, 2007/II, 161).	- Ben İbrahim Kunanbayev'im. Halk içinden çıkmış sıradan biriyim, - dedi.

ç) *kan yığla-*

Hikmetlerde sık karşılaşılan deyimlerden biri de *kan yığlamak*’tır (Tablo).

Tablo 9: Yesevî Hikmetlerinde *Kan Yığla-* Deyimi

‘Âşıqlarğa haqdın yetkey yüz miñ nidâ, <i>Kan yığlağıl</i> köz yaşıñnı kılay güvâh. Dîdârımnı men körsetsem senge revâ, Mekkâr bolmay ‘âşıq boluñ dostlarım a (HOD, 96).	Âşıklara Hak’dan ulaşır yüz bin nida, Kan ağla gözünün yaşını şahit edeyim. Yüzümü ben sana göstersem revadır, Hilekâr olmayıp âşık olun dostlarım a.
---	--

Orta ve Çağdaş Türk lehçelerinde kullanılan (Semiz-Utebekov, 2024, 341) bu deyim de kaynağı, eski dönemlerde yaygın bir şekilde kullanılıp günümüzde ise bazı unsurları korunmuş olan yas tutma geleneğine dayandığı düşünülmektedir. Eski kaynaklarda Türk geleneğinde kişi vefat ettiğinde merhumun yakınlarının bağırarak ağlamasıyla beraber keskin bir alet ve tınakların açtığı yüzündeki yaralardan akan kan, gözyaşıyla karışarak bütün yüzüne gözüne bulandığından bahseder (Malov, 1959, 23; Ögel, 1988, 767).

Ölüm esnasında yüzünü yırtarak kanlı gözyaşı dökmek geleneği Dede Korkut Hikayelerinde *küz alması kibi al yañagını yırt-* olarak geçmektedir (Uğurlu, 1995, 168-169). Bunun izlerine Manas destanında da rastlanmaktadır (Musaev, 1995, 13). Rus gezginleri, bu geleneğin Kazaklar arasında *bet jirt-* [= yüzünü yırtmak / kesmek] olarak bilindiğini ve bunun XX. yüzyılın başlarına kadar korunduğunu kaydetmektedir (QUE, 1999, 315). Bununla ilgili Kazaklar arasında yaygın olan “Basım qaralı, betim jaralı” tabiri de bu gelenekle ilgilidir. I. Altınşarin çalışmalarında “Ölüyü defnederken ölen kişinin hatunlarının hıçkırma hıçkırma bağırarak ağladıklarını, yüzlerini tırmalayarak kan akıttıklarını, kimin daha eziyet çektiğini göstermek için yüzlerini üst üste yaraladıklarını” yazmaktadır (2003, 122).

Bununla ilgili Tablo 10’da verdiğimiz Kazak Türkleri arasında yaygın olan “Abjandı Joqtav” ve “Äbdigappardı Joqtav” adlı ağıtlarında da geçmektedir.

¹² *tımaq*, bir tür bork.

Tablo 10**Kazaklarda *Abjandı Joqtav* ve *Äbdigappardı Joqtav* Ağıtları**

Kara şaşım jayayın, Jayayın da jıyayın. Kınalı barmak, jez tırnak, Künde kanğa boyayın. Albırağan akşa bet, Süyegine tayayın. Moyıldoğan kara köz, Jaspenen onı oyayın (Äbilov ve Salmanov, 2007: 164).	Kara saçlarımı yayayım, Yayayım ve toplayayım. Kınalı parmak, keskin tırnak, Her gün kana boyayım. Kızarmış akça yüz, Cesedine yaslanayım, Kuş kirazı gibi siyah göz, Gözyaşımla onu oyayım.
Közimniñ jası jañbırday, Koy deseñiz, kayteyin, Kıan kusa jutıp koyayın. Eki közden kıan tögip, Kaygımenen oyayın, Bağız kıanım ağızıp, Kökirekte şıbın jan, Sadağasın kılayın. Bağız kıanım pora gıp, Kandı jastı kıuyayın (Babalar Sözü, 2005, 91/280).	Gözümün yaşı yağmur gibi, Dur dersenz, ne eyleyim, Kasvetle kan yutayım, İki gözde kan akıtarak, Kaygıyla oyayım, Koyu kanını akıtarak, Vücuttaki canı, Kurban edeyim. Koyu kanını üst üste dökerek, Kanlı yaşı kovalayım.

d) tizin kuç -

Eski Türkçede *adakin kuç*- “ayağına kapanmak, yalvarmak” (Şen, 2017, 64) deyimini geçmektedir. Bu deyimnin birinin suçunun bağışlanması için başka birinin ayağına kapanarak özür dilemesi eyleminden meydana geldiği görülmektedir. Deyim *Bakırğanı Kitabı*’nda da geçmektedir.

Tablo 10: Bakırğanı Hikmetlerinde *Tizin Kuç*- Deyimi

Közde yaşları akup, Dergâh kapuğın kaçup. Mihnetge <i>tizin kuçup</i> , Karşı turğan dervişler (BK, 56)	Gözlerinden yaşlarını akıtıp, Dergah kapısını vurup, Mihnete dizini büküp, Karşı duran dervişler.
--	--

Kazak kültüründe *ayaq / tize kuş- / jıgıl-* deyimleri suçun bağışlanması için yapılan bir eylemdir. Bu eylem Kazak töresinde önemli cezalardan biri niteliğindedir. Bu cezayla ilgili örnekler M. Avezov’un *Abay Jolu* eserinde de karşımıza çıkmaktadır.

Tablo 11: Kazakçada *Ayağın Kuş*- Deyimi

Mezgilimen jetse, äkesine ömirinde birinşi ret jalnıp, <i>ayağın kuşsa</i> da öltirtpey alıp kalmak edi (Avezov, 200, 1/37).	Zamanında yetişirse babasına ilk defa yalvararak, ayağına kapanarak öldürtmeden alıp kalmak istedi.
--	---

e) yaқа yırt-

Hikmetlerde bu deyim Tablo 12’de gördüğümüz gibi birkaç yerde geçmektedir.

Tablo 12: Yesevî Hikmetlerinde *Yağa Yırt*- Deyimi

Kırk törtümde muhabbetni bâzârında, <i>Yaşam yırtıp</i> yığlap yürdüm gülzârında. Mansûr yañlıg başım berdim ‘ışk dârında, Zâtı uluğ H’acem sığnıp keldim senge (H/K, 11b).	Kırk dördümde muhabbetin pazarında, Yakamı yırtıp ağlayıp yürüdüm gül bahçesinde. Mansur gibi başımı verdim aşk dar ağacına, Zatı ulu Rabb’im sığnıp geldim sana.
---	--

Kanaatimizce bu deyim Eski Türkçedeki *yaka yırtun urlayı* deymiyle aynı anlamı taşımaktadır (Ögel, 1978, 51-52). Kaynağı da yukarıda anlattığımız *kan yığlamak* gibi yas töreniyle ilgili olduğu düşünülmektedir. *Dede Korkut Hikâyeleri*’nde buna kanıt olarak “Beyrek’in babası kaba sarığını kaldırıp yere vurdu, çekti yakasını yırttı. Oğul, oğul diyerek ağladı, inledi. Ak perçemli anası ağladı, al yanagını çekti yırttı, sımsiyah saçını yoldu” şeklinde örnek geçmektedir (Ergin, 1994, 130-131).

Kıyafetin yakası çok kutsal ve kıyafetin diğer parçalarına göre daha değerli olan Kazaklarda da *jağa jirt-/jirtis-/jirtıl-* “dövüşmek, çekişmek” (Iskafov, 2011, V/509) gibi deyimler farklı bir anlam taşısa da Tablo 13’te gördüğümüz üzere ölüm sonrasında yakınlarının kendi kıyafetlerinin yırtarak parçalama geleneğinin bulunduğu dair bilgilere rastlanmaktadır.

Tablo 13: Kazak Ağıt Örneğinde *Yağa Yırt*- Geleneği

“Jalgız inim, bavırım” dep, Bajıldaydı patşa “ah” urıp. Közinen jası sorgalap, <i>Dal-dal kıldı jagasın</i> (Äzibayev, 2005, XI/282).	“Yalnız, kardeşim” diye, Çılgık atar padişah “ah” diyerek. Gözünden yaşı dökülerek, Lime lime etti yakasını.
--	---

f) üyige yer koynıga koy-

Süleyman Bakırganî’nin *Hız. Meryem* adlı eserinde cenaze törenlerinde yapılan *arığ yuvıl-*, *arığ tonga sal-*, *tabutke köter-*, *namaz kııl-* ve *yer koynıga koy-* gibi geleneklerin adları sıralanmaktadır. Bunlardan *yer koynıga koy-* deymi, Tablo 14’te gördüğümüz gibi “defin edilmek” anlamında kullanılmaktadır.

Tablo 14: Bakırganî Hikmetlerinde *Yer Koynıga Koy*- Deyimi

Köterdiler tabutke Hemçünün koydılar <i>Üyige yer koynıga koydılar</i> Barça hayran kaldı ya (H/S, 109a).	Kaldırdılar tabuta Böylece koydular Yer koynundaki evine koydular Herkesler şaşırdı.
--	---

Kazak Türkçesinde de *yer koynıga koy-* deymi, *arığ yuvıl-* gibi Kazak kültürü ve söz varlığında çok önemli yer tutmaktadır. Kazak Türkçesinde buna *jer koynına tapsır-* / *ber-* derler. Bu deyim genellikle *jerlev*, *qabirlev*, *deneni jerge tapsıruv*, *mäyitti jerge berüv*, *songı saparga şıgarıp saluv*, *topıraq buyıruv*, *jöneltiv örtmeceleri* gibi saygıdeğer kişiler için kullanılmaktadır. *Körge tıguv*, *topraq jamıluv*, *közine qum qıyuv* deyimleri ise biraz kaba kullanım olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı şekilde *yer koynıga koy-* deyiminin önünde kullanılan *üy* “ev” (İbraev, 2005, 145) kelimesi de *kümbez*, *zirat*, *kesene*, *mola*, *qorım*, *beyit*, *kör*, *qabir*, *oba*, *sağana*, *tam* gibi mezarla ilgili terim olarak kullanılan bir örtmecedir. Kazak Türkçesinde bu anlamda *orın*, *jay*

örtmeceleri de bulunmaktadır (Ahmetov, 2005, 136; Ospanova, 2016). Kazak Türkçesinin söz varlığında bununla eşanlamlı olarak yabancı kökenli *kör* (Far. *gür*) ve *kabir* (Ar. kabir), *beyit* (Ar. *beyt*) kelimeleri de kullanılmaktadır. Bu, 1,50x2,30 metre olarak kazılan 1,5 metre derinlikteki çukurun batı tarafındaki duvarını ölünün yatay durumda sığabilecek boyutta delerek hazırlanan mezar türünün iç bölümüdür (İbraev, 2005, 145, 192).

g) yer öp-

Kazaklar bütün Türkler gibi yeri = toprağı, “Ulu Ana”, “Jer Ana”, “Toprak Ana” olarak kutsallaştırmaktadır. Bu kutsallık algısı, toprakla ilgili bazı inanışları meydana getirmiştir. Örneğin, “Toprağı eşeleme, eşersen bereketin, kutun kaçır, birine giriftar olursun”, “Toprağı gereksiz yere kazma, ölüme sebep olursun”, “Yere çizme, alanın daralır, alanın daralırsa bereketin azalır”, “Yere vurma, tokmaktama, Toprak Ana incinir” ve “Toprağı yerli yersiz yığma, kötülük meydana gelir, hatta ölümü çağırırsın” derler. Aslında Türklerin inancı içerisinde toprak = yer, İslam’ı kabul etmeden önce de kutsal bir anlam ve önem taşımaktaydı. Yer sub, dağları, ovaları, ırmakları, gölleri içeren kutsal vatan toprağı idi. Bu kutsallık algısı müslüman olduktan sonra daha da önem kazanmıştır. Vatan ve yurt sevgisi oldukça güçlü olan Yesevîlikte de toprak = yer, “dünyanın ve insanın yaratılışının ana maddesi” ve “ölümü de çağırıştıran bir öğe” olmakla beraber “inanış, rahmet ve bereket sembolü” (Harmancı, 2014, 36-37) ve kemal sahibi kişilerde bulunan alçakgönüllülük, bağlılık, kararlılık, eminlik, teslimiyet, merhametlilik gibi karakterlerin kaynağıdır. Bundan dolayı Yesevî ile Bakırğanî hikmetlerinde yer ve toprak sözcükleri sık sık geçmekte ve söz konusu değerlerle ilgili önemli ipuçları vermektedir. Bunlardan Bakırğanî’nin Tablo 15’te verilmiş hikmetinde geçen *yeri öpme* motifi dikkat çekmektedir.

Tablo 15: Bakırğanî Hikmetlerinde *Yer Öp- Deyimi*

Sûfi sehergâh kopar,	Sofu seher vaktinde kalkar,
Sufi yakasız kiyer.	Sofu kefen giyer.
Sûfi inreyüp yer öper,	Sofu inleyip yeri öper,
Bu sıfat sûfi yana (BK, 210-7)	Sufi bu gibi sıfata sahip olmalı.

Bakırğanî’nin bu şiirinde geçen *yer öpmek* ifadesi, “secde kılma” eylemini mecaz yoluyla betimleyen bir metafor olarak da değerlendirilebilir. Ancak bu ifade, eski dönem edebiyatında yer alan “vatan toprağını öpme” ve “koklama” geleneğiyle de ilişkili olabileceğini düşündürmektedir. Bahaeddin Ögel, bununla ilgili Türkler “doğduğun toprağın kokusu” sözünü, topraktan türeyişten dolayı değil “yurt sevgisi” için söylediğini ileri sürmektedir (Ögel, 1995, II/262). Dede Korkut hikâyelerinde Begil Oğlu Emren Bey’e Bayındır Han, Gürcistan sınırına gidip karakol kurmasını teklif ettiğinde Emren Bey razı olarak yeri öper (Gökyay, 2006, 155). Çok eskiden beri süregelen bu yeri öpme geleneği yeni dönem Kazak yazarı Kıbdeş Jumadilov’un *Kazdar Kaytıp Baradı* [=Kazlar Geri Dönüyor] adlı hikâyesinde de yer almaktadır. Tablo 16’da gördüğümüz gibi hikâyede aklıktan dolayı terk etmek zorunda kalan ve vatanına yıllar sonra dönmek üzere yola çıkan Baytas aksakalın zorlukları atlatarak sınırı geçtiği sırada ilk yaptığı hareketleri şöyle anlatılmaktadır.

Tablo 16: Jumadilov'un *Qazdar Qayıp Baradı* Hikâyesinde Geçen Yer Öp-Geleneği Örneği

Ol sızıktı öte salısımın bükeñdep jügirip otırıp, eki-üş şakırımday uzap ketti. Tobılgılı qur sayga jetken “uh” dep demin bir-aq aldı. Tula boyun ter basıp ketken eken, derev omıravın ağıtıp, teristikten añkılday soqqan samalğa tostı. Äldekimge muñın şaqqanday, eñkildep jılap jiberdi. Saqalınan para-para jas aqtı. Jer-ananı kuşaktap süye berdi. Birese jılap, birese küledi. “Aynalayın, tuğan jer, seni de köretin kün boladı eken-av” dep tunşıga kübirleydi. Qaltırağan qolmen köñirsigen dımkııl topıraqtıñ bir uvasın alıp, betin basadı, tanavına aparıp qayta-qayta iyiskey beredi (1966, 146).

O, sınır çizgisini geçer geçmez eğilip bükülerek koştı ve iki üç kilometre uzaklaştı. Tobılgılı düzlüğe geldiğinde “üf” diye soluklandı. Bütün vücudunu ter basmış göğsünü açarak âdeta kuzey rüzgarını kucakladı. Sanki biriyle dertleşmiş gibi çığlık atarak ağlayıverdi. Sakalından üst üste gözyaşı döküldü. Yer anaya sarılarak tekrar tekrar öptü. Bir ağladı, bir güldü. “Gözüm, doğduğum toprak, seni de bir daha görecekmışim” diye mırıldanıyor. Tirtir titreyen elleriyle nemli topraktan bir avuç alarak yüzüne basıyor. Kaldırarak tekrar tekrar kokluyor.

h) yeti türlüğ ata

Süleyman Bakırğanı'nın Tablo 17'deki dörtlüğünde *yeti türlüğ atalar* kavramı dikkat çekmektedir.

Tablo 17

Bakırğanı Hikmetlerinde Geçen *Yeti Türlüğ Atalar* Kavramı Örneği

Yetti türlüğ atalar kavım qardaş analar	Yedi çeşit atalar kavım kardeş analar,
Koñşı konum obalar Rabdın tiler bu Kur'ân	Komşu yerli obalar Rabb'inden diler
(SBŞ, XXIV-6).	Kur'an

Eskiden yeniye doğru *ata, äke, bala, nemere, şöbere, şöpek, nemene* (yeniden eskiye doğru ise *äke, ata, arğı ata, baba, tüp ata, tek ata*)¹³ olmak üzere yedi sülaleyi kasteden bu kavram, Kazak Türklerinin sosyal hayatında önemli yer tutmaktadır. Rivayetlere göre Kazak Hanlığının kurucusu Kerey ile Janibek Han döneminden beri uygulanmaya başlanan bu geleneğe göre aynı soydan gelen kişilerin yedi kuşak dolana kadar evlenmesi yasaktır. Aslında bu gelenek, Kazak Hanlığının idaresi altındaki çeşitli boylar arasındaki akrabalığı artırarak birliği sağlamak ve gelecek neslin sağlık ve zihinsel açıdan gelişmesi için önemlidir (Kozgambayeva vd. 2021). Fakat burada şunu da belirtmek gerekir *yeti türlüğ ata* kavramının XII. yüzyılda yaşamış bir sofunun şiirinde geçtiğine göre bu geleneğin de Kazak Hanlığının kurulmadan çok daha önceki dönemlerde olduğunu tahmin edebiliriz. Başlangıcı Hunların “dışarıdan kız alma” (=ekzogami / exogami) geleneğinden geldiği düşünülen (Ögel, 1988, 237, 444) yedi cedd kavramı Batı Türklüğünde kaybolmuştur (Baykara, 2001, 153).

Kazak, Kırgız, Altay Türklerinde ise *jeti ata* ve bu gelenekle ilgili töreler büyük önem taşımaktadır. Özellikle Kazak Türklerinde *Jeti atasın bilmegen jetesiz* “Yedi ceddini bilmeyen şuursuzdur”, *Jeti atasın bilmegen jetimdiktiñ saldarı* “Yedi ceddini

¹³ Bazen *äke, ata, äz ata, baba, tekgin, törkin, tuqıyan* olarak da verir (Yeñsebaev, 2004: 9).

bilmemek yetimliğin belirtisidir” vb. atasözlerinde de görüldüğü üzere herkesin yedi ceddini bilmesi bir kanun hâlini almıştır. Yaşlı kişiler, kendi boylarına mensup hiç kimsenin soy kütüğünü unutmazdı, kendi adı gibi biliyorlardı ve bütün bildiklerini gençlere de öğretiyorlardı. Bu geleneğe göre yedi ataya ulaşmayan akrabalar arasında nikah kıyılmaz (Kalıbekova, 2011, 326). Tavke (d. 1678 - ö. 1718) Hanın “Jeti Jarğı”sına göre yedi ataya ulaşmayan akrabalar evlenirse idam cezası verilir (Kenjeahmetuli, 1988, 16). Genellikle aynı boya mensup akrabaların yedi kuşak dolur dolmaz evlenmesi de toplumda hoş karşılanmaz. Bu evliliğe izin verilecekse de boy aksakalları bir araya gelir, tartışır ve bir karara varır. Ardından boz kısarak at keserek hayır duası dileyerek izin verilir. Bundan sonraki aynı kanı taşıyan akrabalar arasındaki ilişki *jürejat*, *tuvajat*, *jurağat*, *jegjat*, *jamağayın* şeklinde devam eder. Böylece *äke*, *ata*, *arğı ata*, *baba*, *tüp ata*, *tek ata*, *jürejat*, *tuvajat*, *jurağat*, *jegjat*, *jamağayın* olmak üzere 10-11 kuşak sonrasında (2 yüzyıl) yeni ruların “boy” (< *urug*) oluşmasına önayak olur.

Kazak Hanlığı’nın kurucu hanlarından Janibek’in fermanıyla ele alınan Ötevboydak Tilevqabilulu(d. 1388 - ö. 1478)’nın “*Şipager Bayan*” adlı eserinde de vurgulandığı üzere (1996: 41-42) Kazak evlenme kültüründeki vazgeçilmez geleneklerden biri olan yedi kuşak ilkesinin soy sağlığı ve kan temizliği açısından büyük önem taşıdığı, son zamanlardaki araştırmalar sonuçlarıyla da açıkça ortaya konmaktadır. Örneğin, bazı çalışmalarda Suudi Arabistan, Hindistan ve İran gibi birçok ülkede akraba evliliklerinin (consanguineous marriage) yaygın olarak uygulanması nedeniyle genetik hastalıkların görülme sıklığının arttığı vurgulanmaktadır (Bittels vd. 2009; Heidari vd., 2014; Khayat vd, 2024; Kalam vd, 2024).

i) yürek bağı tel- / teş-

Hikmetlerde geçen deyimlerden biri de *yürek bağı tel- / teş-* deyimidir (Tablo 18).

Tablo 18

Yesevî Hikmetlerinde *Yürek Bağı Tel- / Teş-* Deyimi

Ottuz altı yaşta boldum sâhib kemâl	Otuz altı yaşında oldum sahibi kemal,
Haq Mustafâ kôrsettiler maña cemâl	Hakk Mustafa gösterdiler bana cemal,
Könlüm sınık közüm yaşlığ kıddım hilal	Gönlüm kırık, gözüm yaşlı boyum hilal,
‘İşk hançarı <i>yürek bağırm teldi</i> ¹⁴ dostlar (H/M, 54a).	Aşk hançeri yürek bağırmı deldi dostlar.

Tarihî ve günümüz Türk lehçelerinin birçoğunda rastladığımız bu deyim, “kederlenmek, üzülme, acı çekmek” anlamını taşımaktadır (Semiz ve Utebekov, 2024, 335). Bazı kaynaklara göre bu deyim de halk arasında gelenek hâline gelen bir eylemden meydana geldiği kaydedilmektedir. Kazak bilgini N. Vâliuli bununla ilgili şu bilgiyi aktarır: *Jürek tildi, jürekti sara tildi* şeklindeki deyim menşei gerçek bir hayatla ilgili olmayıp sadece bir metafor anlatım olduğu düşünülebilir. Aslında bu deyim oluşumu etnografik nitelikteki bir gelenekle ilgilidir. Kazak kültüründe hayvanı boynundan boğazladıktan sonra kalbini söker ve tam ortasından dikey bir

¹⁴ Diğer nüshalarda *bağırm teşti* (H/K, 9a/11; H/İ, 1/32).

şekilde dilerek kanını akıtır. İşte *jürek bavızdav* olarak geçen bu gelenekten söz konusu deyim meydana gelmiştir (Vâliuli, 2015, 73). Kanaatimizce bu gelenek İslam dinî gereği kurbanın kanının iyice akıtılması geleneğine dayanmaktadır.

1) yürek dağla-

Tablo 20: Yesevî Hikmetlerinde *Yürek Dağla*- Deyimi

Zâlim eger zulüm eylese maña yığla,	Zalim eğer zulüm eylese bana ağla,
Allâh deben kanlar yutup belîñ bağla.	Allah diyerek kanlar yutup belini
Harâm şüphe terk eyleben <i>yürek dağla</i> ,	bağla.
Zâlimlarga yüz mîñ belâ berdim men-a (H/S,	Haram şüphe terkedip yürek dağla,
59a).	Zalimlere yüz bin bela verdim men-a.

“Acı çekmek, içi yanmak, acıyla kıvranmak” gibi anlamlarda kullanılan bu deyim, günümüz Türk lehçelerinin çoğunda karşımıza çıkmaktadır (Semiz ve Utebekov, 2024, 335). Bazılar bu deyim ve *dağlamak* fiilindeki *dağ* kökünün ödünç olduğunu savunmaktadır (TS, 2005, 458). Kaşgarlı Mahmut ise bu kelimenin Türkçeden Farsçaya geçtiğini bildirmektedir (Atalay, 2006, III, 294). Tarihi en az MÖ 5. yüzyılın ortalarına kadar giden dağlama geleneğini İskit, Hun kültüründe; beden gücünü artırmak, birini cezalandırmak ve işkence yapmak için kullanılır. Göktürk ve Uygur kültüründe ise insan ve hayvan hastalıklarının tedavisi, kanı durdurma ve damgalama işi için yapıldığı bilinmekte olup “kültürel süreklilik içerisinde günümüze kadar da ulaşmış durumdadır” (Durmuş, 2012, 120). Günümüz Kazak kültüründe de *dağlama* “kızgın cimle yakma” uygulaması tedavi amaçlı olarak halen sürdürülmekte, ancak *küydiriv*, *karuv* (Älimbay, 2011, III/255) ve *isiktiñ kırtın öltiriv* gibi farklı adlarla anılmaktadır (Kayratulı, 2014).

Sonuç

Dil, milletin manevî ve maddî değerlerini bünyesinde barındıran kültür hazinesidir. Bundan dolayı Türkçenin eski döneminde kaleme alınmış metinler, Türklerin farklı dönemlerindeki sosyal ve kültürel şartlarını, kültürünün derin izlerini, kimliğini, duygu dünyasını tanımamızı sağlamaktadır. Ahmet Yesevî'nin ve onun haleflerinden sayılan Süleyman Bakırganî'ye atfedilen hikmetlerde yer alan kültürel unsurların onların yetiştiği bozkırlara ait çok kültürle örtüştüğünü belirtmek gerekir. Kazak kültüründe önemli yer tutan birçok geleneğin hikmetlerde sadece yapılış şekli, aşamaları ve içeriği açısından değil aynı adlarla karşılanması da dikkat çekicidir. Bu geleneklerden bazıları çok eski dönemlerden başlayıp son zamanlara bazıları günümüze kadar süregelmişken, bazıları da günümüzde bir gelenek niteliğini kaybetmiştir. Fakat onlar Modern Kazak Türkçesinin söz varlığında kalıplaşmış dil birimi (*kan yığlamak*, *yaka yırtmak*, *yürek dağlamak*, *yürek bağır tel- / teş-* vb.) olarak kullanılmaktadır. İncelediğimiz değerlerin bir kısmı (*kan yığlamak*, *yaka yırtmak*, *yürek dağlamak*, *yer öpmek*, *tizin kuçmak*, *börkini yerge koymak*, *yetti türlü atalar* vb.) müslümanlığı kabul etmeden önceki dönemlere dayandığı, bazılarının ise İslam ve şeriat kurallarıyla ilgili olduğu (*arığ yuvılmak*, *bel bağlamak*, *üyige yer koynığa koymak*, *arığ tonga salmak*, *yürek bağır tel- / teş-* vb.) tespit edilmiştir. Buna ilaveten *arığ yuvılmak*, *üyige yer koynığa koymak*, *arığ tonga salmak* deyimleri hikmetlerde

olduğu gibi Kazak Türkçesinde de genellikle birer örtmece olarak saygın kişiler için kullanıldığı vurgulanmalıdır.

Sonuç olarak, makalede sunulan veriler ve günümüze kadar ulaşan bilgiler ışığında, Yesevî'nin ilkeleri, diğer Türk topluluklarında olduğu gibi Kazak Türklerinin de dünya görüşü ve kültürel yapısıyla uyum gösterdiğine dair güçlü bir kanaat oluşmaktadır. Bununla birlikte, Ahmet Yesevî ile Süleyman Bakırganî'den sonra edebî bir tür niteliği kazanan hikmetlerde yer alan birçok gelenek, Kazak Türkleri dahil olmak üzere birçok Türk topluluğunun kültürlerinde ve dillerinde korunarak yaşatılması, bu topluluklar arasında kültürel birlikteliğin ve manevî değerlerin devamlılığını sağlamaktadır. Bu bağlamda, söz konusu kültürel ve manevî mirasın derinlemesine incelenmesi ve sürdürülebilir şekilde yaşatılması, Türk birlikteliğinin güçlendirilmesi açısından da büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle, konunun farklı yönleriyle ve kapsamlı, çok boyutlu yöntemlerle ele alınması gereken aktüel konulardan biri olduğunu belirtmek istiyoruz.

Kısaltmalar

AZ	Ahir Zaman (Tekcan, 2006)
BK	Bakırgan Kitabı (Sever, 2018)
bk.	bakınız
BS	Babalar Sözi (Äzibayev, 2005)
H/A	Hikmetlerin Almatı Nüshası (Carmuhamedulı, 1998)
H/E	Hikmetlerin Emel Esin Nüshası (Esin, 1994)
H/İ	Hikmetlerin İstanbul Nüshası (Carmuhamedulı, 1998)
H/K	Hikmetlerin Kökşetav Nüshası (Utebekov, 2022)
H/M	Hikmetlerin Mısır Nüshası (Tulum, 2019)
HOD	Haqđın O'zgani Dema" Hikmatlar (Haqqul-Hasan. 2021)
DLT	Divanü Lûgat-it Türk (Atalay, 2006)
DT	Drevnetyurskiy Slovar (Nadeliaev, 1969)
H/S	Hikmetlerin St. Petersburg Nüshası (Sızdıkova, 2014)
krş.	karşılaştırınız
KAATS	Qazaq Ađebi Tiliniñ Sözdigi (Iskađkov, 2011)
QUE	Qazaqstan: Ulttıq Entsiklopediya (1999)
SBS	Süleyman Bakırganî Şiirleri (Kaya, 1998)
TS	Türkçe Sözlük (2005)

Kaynakça

- Ahmetov, Ä. *Türki Tilderindegi Tabu men Evfemizder*. Astana: Gılım Baspası, 2015.
- Algar, H. "Şed". *İslâm Ansiklopedisi*. 38. cilt, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010. ss. 405-406.
- Altınşarin, I. "Orınbor Vedmostvası Qazaqtarınıñ Ölgem Adamdı Jerlev jäne Oğan As Beru Dästüriniñ Oçerki". *Eki Tomdıq Şığarmalar Jıynağı*. 1. cilt. Almatı: Jazuvşı Baspası, 2003, ss. 120-123.
- Atalay, B. *Mähmud Kaşgarlı Divanü Lûgat-it Türk*. 4. cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2006.
- Atasever, M. "Yesevî'de Bel Bağlamak". *Asia Minor Studies*. 11/1 (2023): 1-20.
- Avezov, M. *Abay Joli*. 4 ciltli. Almatı: Jazuvşı Baspası, 2007.

- Azmun, Y. *Hoca Ahmed Yesevî Divan-ı Hikmet*. İstanbul: Yazır Matbaası, 1994.
- Âbdîrâsilkızı, A. *Din. Dâvir. Dâstür*. Almatı: Baspalar Üyi, 2014.
- Âbilov, A. ve R. Salmanov. *Qazaq Folklorı jâne Dâstür Sabâqtastığı*. Kızılorda: Tumar Bapası, 2007.
- Âlimbay, N. ed. *Qazaqtıñ Etnografıyalık Kategoriyalar, Uğımdar men Atavlarınıñ Dâstürlü Jüyesi*. 5 ciltli. Almatı: DPS Baspası, 2011.
- Âzibayev, B. ed. *Babalar Sözi. Dini Dastandar*. 11. cilt. Astana: Folyant Baspası, 2005.
- Barthold, W. *İslâm Medeniyeti Tarihi*. Çev. M. F. Köprülü. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1984.
- Baykara, T. *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayım, 2001.
- Bice, H. *Hoca Ahmed Yesevi, Divan-ı Hikmet*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010.
- Bittles, A.H., Black, M.L. “Consanguinity, human evolution, and complex diseases”. *PNAS*. 26 (2010). 1779-1786.
- Carmuhamedulı, M. *Haziret Sultan Ahmet Yasavi Hikmet*. Almatı: Jalın Baspası, 2002.
- Carmuhamedulı, M. ve M. Şafigi, S. Dävitulı. *Qoja Ahmet Yasavi Hikmet Jinaq*. Almatı: Jalın Baspası, 1998.
- Durmuş, İ. “Türk Kültür Çevresinde Dağlama Geleneği”. *Milli Folklor*. 95 (2012): 114-121.
- Eraslan, K. *Ahmed Yesevi Dîvân-ı Hikmet'ten Seçmeler*. Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.
- Ergin, M. *Dede Korkut Kitabı*. 1. cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994.
- Gökâlp, Z. *Türkçülüğün Esasları*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını, 1990.
- Gökyay, O. Ş. *Dedem Korkutun Kitabı*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2006.
- Güzel, A. “Ahmed Yesevî'nin Fakr-Nâmesi ile Hacı Bektaş Velî'nin Mâkâlatı Arasındaki Benzerlikler.” *Divan-ı Hikmet. Ahmed-i Yesevî, Eserleri-Hayatı-Tesirleri*. (s. 335-351). İstanbul, 1995
- Harmancı, M. “Kutlu Başlangıçtan Ebedî İstirahatgaha: Türk Tasavvuf Edebiyatında Toprak Algısı”. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*. 13 (2014). 23-38.
- Hazini. *İyilerin Dalgalı Denizlerden Çıkardığı İnciler. – Yesevilik âdâbı ve menâkıbnâmesi*. Haz. C.Okuyucu, M.Kaçar. İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- Heidari, F., Dastgiri, S., Akbari, R., Khamnian, Zh., Khankarzadeh, E., Baradaran, M., Jabbary-Fam, S., Badrazar, Sh., Heiderzadeh, M., Tajaddini, N. “Prevalence and Risk Factors of Consanguineous”. *European Journal of General Medicine*. 11/4 (2014). 248-255.
- Heredotos. *Herodot Tarihi*. Çev: M. Ökmen. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2002.
- Hismatullin, A. *Tasavvufi Ayinler Uygulaması*. Sankt-Petersburg: Peterburg Şarkıyatı, 1996.
- Humboldt, W.V. *On Language*. Çev. Peter Heath, Cambridge: Cambridge University Press, 1988.
- Iskaşkov, A. ed. *Qazaq Âdabi Tiliniñ Sözdigi*. 1. cilt. Almatı: A. Baytursinov Atındağı Til Bilimi İnstitutı, 2011.
- İbraev, M. *Sariarka Qazaqtarınıñ Salt-Dâstürleri men Âdet-Gurıptarı Qazaq Halkınıñ Dâstürleri men âdet-gurıptarı*. 1. cilt. Almatı: Arıs Baspası, 2005.
- Jumadilov, K. *Qazdağ Qayıp Baradı*. Almatı: Jazuvşı Baspası, 1966.
- Kalam, M.A., Sharma, S.K., Ghosh, S. ve Roy, Subho. “Linkages Between Consanguinity, Pregnancy Outcomes and Offspring Mortality in Twenty-First Century India”. *Scientific Reports*. 2252/2 (2024). 1-16.

- Karagöz, S. “Alevi-Bektaşî Kültüründe Kadının Yeri: Bulgaristan’da Tekkesi ve Türbesi Olan Kadın Bir Derviş Olarak Kızana ve Kızana Tekkesi Örneği”. *Gazi Akademik Bakış Dergisi*. 18/35 (2024). 363-379
- Kaya, Ö. “Süleymân Hakîm Ata Bakırğanî ve Şiirleri”. *Türk Dilleri Araştırmaları Dergisi*. 1/8 (1998): 73-209.
- Khayat, M.A., Alshareef, B.G., Alharbi S.F., AlZahrani, M.M., Alshangity, B.A., Tashkandi, N.F. “Consanguineous Marriage and Its Association With Genetik Disorders in Saudi Arabia: A Review”. *Cureus*, 16/2 (2024). 1-12.
- Keleşbayev, İ. *Frazeologiyalık Sözdik*. Almatı: Arıs Baspası, 2007.
- Kenjeahmetulı, S. *Ultıq ädet-Gurıptıq Beymälim 220 Türi*. Almatı: Sanat Baspası, 1998.
- Kenjetaev, D. *Qoja Ahmet Yasawi Dünyetanımınıñ Türkî İslam Filosofiyası Tarihındağı Orni*. Türkistan: Türkologiya Gılimi-Zerttew İnstitutı, 2012.
- Kenjetay, D. “Yesevilik Kültürü ve İlmî Ateizm”. *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*. vol. 1/3 (2000): 167-178.
- Kenjetay, D. *Qoja Ahmet Yasawi Dünyetanımı*. Türkistan: Turan Baspası, 2004.
- Kozgambayeva, G. ve M. Yegızbaeva, A. Urazbayeva. “Kazak Kültüründe “Yedi Ata” Kavramı ve Yedi Kuşağa Kadar Evliliğin Yasaklanması Geleneği”. *Millî Folklor*. 17/129 (2021): 45-57.
- Köprülü, F. M. “Ahmed Yesevî.” *İslâm Ansiklopedisi*. 1. cilt. (s. 210-215). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993.
- Köprülü, F. M. *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1976.
- Malov, S. E. *Pamyatniki Drevnetyurskoy Pismennosti Mongolii i Kirgizii*. Moskva-Leningrad: İzdatelstvo Nauka, 1959.
- Mankeeva, J. *Qazaq Til Bilimining Maseleleri*. Almatı: Abzal-Ay Baspası, 2014.
- Meirbekov, A., Suleimenova, Z., Meirbekova G. ve Meirbekov, A. “Nomadic Culture’s Place Names Named After the Cult of Domestic Livestock”. *Journal of Educational and Social Research*. 14/6 (2024): 528-544.
- Melikoff, I. *Uyur idik Uyardılar*. Alevilik-Bektaşîlik Araştırmaları. Çev. Alptekin, T. İstanbul: Cem/Kültür Yayınevi, 1993.
- Musaev, S. *Semetey, Seytek*. Bışkek: Kırgızstan Basması, 1995.
- Nadeliaev, V. ed. *Drevnetyurskiy Slovar*. Leningrad: İzdatelstvo Nauka, 1969.
- Nüsipkasulı, A. *Tal Besikten Jer Besikke Deyin*. Almatı: Öner-21-Gasır Koğamdık Kori, 2014.
- Ospanova, G. “Muhtar Avezov’un Hikâyelerindeki Örtmecelerin Türkiye Türkçesine Anlam ve Yapı Bakımından Çevirisi”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 40 (2016). 247-259.
- Ögel, B. *Türk Kültür Tarihine Giriş. Türklerde Giyecek ve Süslenme*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1978.
- Ögel, B. *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. Ankara: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1988.
- Ögel, B. *Türk Mitolojisi*. 2. cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995.
- Ömirbekov, M. Ş. *Qazaq Ultıq Kiyimniñ Etnomädeni Leksikası*. Almatı: Däuir Baspası, 2015.
- Öztürk, A. “Dîvân-ı Hikmet ‘in Kökşetav Nüshasında {-UbAn} Eki”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaşî Veli Araştırma Dergisi*. 109 (Bahar-Mart, 2024): 311-326.

- Öztürk, M. “Ahmed Yesevî-Hacı Bektaş-ı Velî ve Yunus Emre Zinciri”. *Yesevîlik Bilgisi*. (s. 220-237). Ankara: Ahmet Yesevi Vakfı, 1998.
- Kalıbekova, A. *Qazaq Halıq Tärbiyesiniñ Asıl Murası*. Almatı: Baur Baspası, 2011.
- Qaydarov, Ä. *Qazaq Tili Tarihi Leksikologiyasınıñ Mäseleleri*. Almatı: Gılım Baspası, 1988.
- Kayratılı, Beken “Jılkıda Kezdesetin Auruvlar jäne Onı Emdev” *Arğımaq Ulttıq Tanımdıq Portalı*. 24 Nisan 2014 <https://argymak.kz/archives/2069>
- Qazaq Mädeniyeti: Entsiklopediyalıq Anıqtamalıq*. 1. cilt. Almatı: Aruvna Baspası, 2005.
- Qazaqstan: Ulttıq Entsiklopediya*, 2. cilt. Almatı: Qazaq Enstsiklopediyasınıñ Bas Redaktsiyası, 1999.
- Korğanbekov, B. *Qoja Ahmet Yasavidiñ “Divani Hikmeti” jäne Qazaq Folklorı*. Astana: Sariarğa Baspası, 2012.
- Sağıdolda, G. *Türki-Monğol Dünüye Beynesiniñ Tildik Fragmentteri*. Astana: Sariarğa Baspası, 2011.
- Semiz, K. ve Utebekov, S. “Divân-i Hikmet’te Duygu Bildiren Deyimler ve Çağdaş Türk Lehçelerine Yansımaları”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*. 109 (Mart 2024): 327-354.
- Şen, S. *Eski Türkçenin Söz Varlığı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017.
- Sever, M. *Bakırgan Kitabı*. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi, 2018.
- Sızdıqova, R. *Yasavi Hikmetteriniñ Tili*. Almatı: El-Şejire Baspası, 2014.
- Smağulova, G. *Mağınalas Frzeologizmden Sözdigi*. Almatı: Sözdik-Slovar. 2002, ss. 192.
- Smağulova, G. *Qazaq Frazelogyası. Lingvistikalıq Paradigmalarda*. Almatı: Eltanım Baspası, 2020.
- Sümer, F. *Oğuzlar*. Ankara: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1992.
- Tilevqabilılı, Ö. *Şipagerlik Bayan*. Almatı: Jalın Baspası, 1996.
- Tekcan, M. “Hâkim Ata’nın Ahir Zaman Kitabı”. *Bilig*. 37 (Bahar 2006): 21-55.
- Tekcan, M. “Hazret-i Meryem Kitabı”. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. 32 (2004): 185-216.
- Tulum, M.M. *Divân-ı Hikmet: Hikmetler Mecmuası – Mısır Nüshası 1650*. İstanbul: Ketebe Yayınevi, 2019.
- Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2005.
- Uğurlu, M. “Matem Esnasında Yüz Yırma Âdeti”. *1995 Dünya “Hoşgörü – Manas – Abay Yılı” VII. Uluslararası Türk Halk Edebiyatı Semineri ve I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı Bildirileri*. 5 (1995), 166-172.
- Utebekov, S. *Divân-ı Hikmet’in Dil İncelemesi – Kökşetav Nüshası - (Metin - Gramer - Dizin)*. Paradigma Yayınları, 2022.
- Valihanov, Ş. *Tañdamalı Şığarmaları*. Almatı: Jazuvşı Baspası, 1980.
- Valihanov, Ş. *Tañiri*. Jidebay:Halıkaralıq Abay Klubı, 2013.
- Väliılı N. *Frazelogyia jäne Tildik Norma*. Almatı: Mektep Baspası, 2012.
- Xoja Ahmad Yassaviy. *“Haqdin O’zgani Dema” Hikmatlar*. Haz. Haqqul, İ. ve N. Hasan. Ankara: Akçağ 2021.
- Xoja Ahmad Yassaviy. *Devoni Hikmat*. Haz. Haqqul, İ. ve N. Hasan. Toşkent: Navruz 2018.
- Yeñsebaev, T. A. *Kanjiğalı Şejiresi*. Pavlodar: Eko Baspası, 2004.

Expanded Abstract

The article discusses the cultures that influenced Yasawi and Bakirgani and their impact on Turkish culture. The foundations and conditions of Yasawism are compared to the lifestyle, worldview, and thought of the Kazakh Turks. The vocabulary of the wisdoms is examined in terms of values such as “language”, “nation”, and “culture”. Firstly, the points where the concepts of “place”, “time”, “brotherhood”, and “sultan's bond” in Yasawism overlap with the worldview of the Kazakh people, are attempted to be proven with linguistic elements. The similarities of the Yassawite “*sayr-ı suluk*” (Sufism journey) with the Kazakh tradition of “*sal-seri*” (singing didactic poems and folk songs while wandering villages) and the similarities of the wisdoms with Kazakh melodic genres such as “*terme*” and “*tolgav*” (folk songs on exemplary issues) are emphasized. From the wisdoms, examples related to animal husbandry, the tradition of hunting with birds of prey, and animism, totemism, and numerology, which have a significant place in Kazakh culture and belief, are identified; fixed linguistic units, similes, and metaphors that reflect the worldview of the Kazakh people are also examined. Later, some idioms found in the wisdoms were examined in terms of their use in Kazakh and their relation to Kazakh traditions and customs. Extensive information is provided about the naming of these idioms in Kazakh Turkish, their characteristics, related concepts, sources, and examples in oral and written literary works.

arig yuvıl-: This expression, which means “to wash the dead in a clean manner”, is referred to as *arulav*, *aruvlap koyuv* in Kazakh.

bel bağla-: In wisdoms, this phrase which means “to repent, to abandon bad deeds and desires” and “to spiritually intend to do something”, is used in Kazakh as *bel bayla-* / *bel buv-* with the meaning “to decide to do something” and “to overcome all difficulties”. In addition, there is a tradition for those who have lost a loved one, as tightly binding their waist so as not to psychologically sink down and to contend with.

börkini yerge koy-: In Turkish, the origin of the idiom “to take off one's hat” used to mean “to be left speechless in the face of a word or situation and to show appreciation” stems from the custom of taking off one's hat when greeting elders and respected individuals, as a sign of sincerity among people. This tradition is found in the idiom “*tımagın al-*” in *The Path of Abai*.

kan yığla-: It is believed that the origin of this idiom is based on the tradition of mourning, which was widely used in ancient times and some elements of which have been preserved today. This tradition, known as *bet jirt-* among Kazakhs, is also mentioned in the sources of the XX century and in the laments of the Kazakh literature named *Abjandı Joqtav* and *Äbdigappardı Joqtav*.

yaka yırt-: In Kazakh, although idioms like *jaga jaga jirt-* “to fight, to struggle” carry different meanings, there is information that there is a tradition of tearing and shredding the clothes of relatives after death. This tradition is also found in Kazakh laments.

yer koynıga koy-: In Kazakh Turkish, this action is referred to as *jer koynın tapsır-* / *ber*. This expression is generally used for respected individuals, such as in the phrases *jerlev*, *qabirlev*, *deneni jerge tapsıruv*, *mâyitti jerge berüv*, *sonğı saparğa şığarıp saluv*, *topırak buyıruv*, *jöneltiv*.

yer öp: “Land” had a sacred meaning and importance for the Turks, whose love of homeland was quite strong. This perception of sacredness became even more important after they converted to Islam. Therefore, “kissing” and “smelling” the soil of the homeland was a

customary act among the Turks. This tradition is also reflected in wisdoms and Kazakh literature.

yeti türlüğ ata: This concept mentioned in the wisdom literature is associated with the *jeti ata* tradition, which holds great importance among the Kazakh, Kyrgyz, and Altai Turks.

yürek dagla-: This idiom, which means “to suffer, to be in pain”, is related to a treatment process that has been used since time immemorial. In Kazakh culture, this treatment procedure for wounds caused by various reasons is called *küydürüv* or *karuv*.